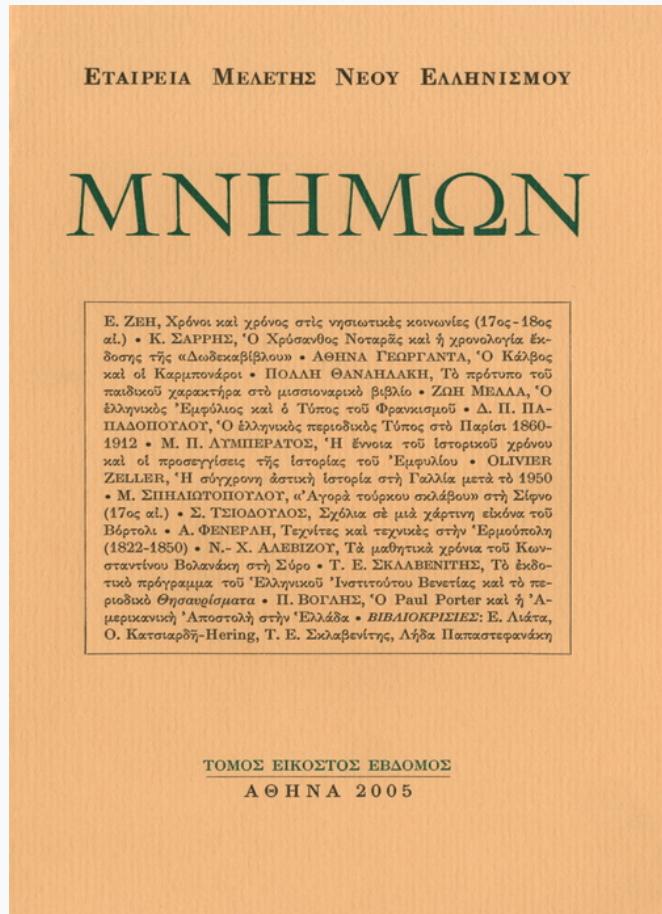

Μνήμων

Τόμ. 27 (2005)

Αναστασία Παπαδία-Λάλα, Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος - 18ος αι.). Μια συνθετική προσέγγιση

ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING

doi: [10.12681/mnimon.825](https://doi.org/10.12681/mnimon.825)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING Ο. (2005). Αναστασία Παπαδία-Λάλα, Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος - 18ος αι.). Μια συνθετική προσέγγιση. *Μνήμων*, 27, 306-313.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.825>

βανδαλισμούς και λεηλασίες, καθώς οι κατακτητές:

ετζάκισαν και τους σταυρούς,
επήραν τα χαρτία·
πολλοί τον τόπον σκάλιζαν
να βρίσκωσι φλωρία».

Μπαίνω στον πειρασμό εδώ να αναφέρω κι ένα σύγχρονο ευτράπελο παράδειγμα, που δείχνει πως, ακόμη και στις μέρες μας, η μυθολογία —ή μήπως δεν είναι;— για κρυμμένους θησαυρούς καλά κρατεί.

Σύμφωνα με δημοσίευμα πρωινής εφημερίδας, τις δημοτικές αρχές της Αθήνας απασχόλησε πρόσφατα το θέμα αντιμετώπισης των παλαιών, εποιμόρροπων, ιδιοκτητών κτηρίων της πόλης, και αν θα έπρεπε οι υπηρεσίες να παρεμβαίνουν αυτεπάγγελτα και να τα κατεδαφίζουν ως επικινδυνά για τη δημόσια ασφάλεια. Στη συνέδριαση, λοιπόν, της αρμόδιας επιτροπής, εκτός από τις άλλες ενστάσεις που ακούστηκαν, με απόλυτη σοβαρότητα, εκφράστηκε από δημόσιο λειτουργό και η ακόλουθη ένσταση: «Δεν γίνεται να γκρεμί-

σουμε ένα εποιμόρροπο κτήριο, το οποίο χαρακτηρίζεται από ασαφές ιδιοκτησιακό καθεστώς, διότι μπορεί μετά να έλθει κάποιος από τους ιδιοκτήτες και να ισχυριστεί ότι κάπου στα ντουβάρια υπήρχε κρυμμένος θησαυρός. Και τότε τι κάνουμε?».

Για να ξαναγυρίσουμε όμως στο βιβλίο και να κλείσουμε: Με τα λίγα αυτά ενδεικτικά παραδείγματα, που σταχυολόγησα από το corpus, προσπάθησα να δείξω την επιστημονική αξία του βιβλίου: όχι μόνο ως σύνολο η νομιματική συλογή των νεώτερων χρόνων του Μουσείου συμβάλλει στον ιστορικό στοχασμό, αλλά και καθένας σχεδόν ξεχωριστά από τους 86 θησαυρούς θέτει από μόνος του απλά ή συνθετέρερα ερωτήματα ή απαντάει σε ευρύτερα ζητούμενα υπηρετώντας έτσι επικουρικά αλλά διαφορετικά την ιστορική επιστήμη.

Με δυο λόγια το «Σύνταγμα των Θησαυρών των νεώτερων χρόνων» του Νομιματικού Μουσείου, είναι ένα ευπαρουσίαστο, καλοστημένο και πολλαπλά χρήσιμο έργο.

ΕΥΤΥΧΙΑ Δ. ΛΙΑΤΑ

Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *O θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος - 18ος α.Χ.). Μια συνθετική προσέγγιση, Βενετία, Βιβλιοθήκη τοῦ Ελληνικοῦ Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας -'Αρ. 24, 2004, 8ο, 649 σ.*

Η περίοδος της βενετοκρατίας ευτύχησε, με το βιβλίο που παρουσιάζεται εδώ, να αποκτήσει ένα ώριμο, στιβαρό, συνθετικό έργο αναφοράς σε θέματα που, όπως δηλώνεται με σαφήνεια στον τίτλο, αφορούν στο θεσμό των αστικών κοινοτήτων στον υπό βενετική κυριαρχία ελλαδικό χώρο, από τον 13ο ως τον 18ο αιώνα. Εντούτοις, όπως θα γίνει αμέσως κατανοητό, το βιβλίο, καρπός ώριμης, συστηματικής, πολύχρονης έρευνας της έγκριτης ιστορικού, φωτίζει πολλαπλές πλευρές της ιστορίας της περιόδου, έτσι ώστε σύντομα θα ανα-

δειχθεί σε βιβλίο αναφοράς για την περίοδο. Η βενετοκρατία, όπως άλλωστε και η τουρκοκρατία, γνώρισαν τα τελευταία 25 χρόνια εξαιρετική ανταπόκριση στο ερευνητικό πεδίο και οι μελετητές της μας πλούτισαν με απαντήσεις σε ερωτήματα που αφορούν στην πολιτική, κοινωνική, οικονομική ζωή κρατούντων και διοικουμένων. Η έρευνα στα κρατικά βενετικά αλλά και στα τοπικά αρχεία συνεχίζεται με διαρκή εμπλουτισμό των θεματικών ενοτήτων, και σ' αυτό έχει συμβάλλει η συγγραφέας με πολλές

από τις πρωτότυπες μελέτες της αλλά και με τη συνεργασία της με άλλους δόκιμους μελετητές και την προτροπή για τη σύνταξη μελετών από νέους ερευνητές και ερευνήτριες. Στην πολυετή και πολυσχιδή δράση του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών στη Βενετία, που στις φροντισμένες εκδόσεις του περιλήφθηκε ο τόμος που παρουσιάζεται εδώ και προλογίζεται από τη διευθύντριά του καθηγήτρια κ. Χρύσα Μαλτέζου, ανήκει και η στήριξη νέων ερευνητών, η οργάνωση συνεδρίων και γενικότερα η προβολή των πορισμάτων ελλήνων ερευνητών και ο διάλογος με την αντίστοιχη ιταλική και λοιπή ευρωπαϊκή, επιστημονική κοινότητα. Συμβολή σ' αυτή την προβολή και τον διάλογο αποτελεί αναμφισβήτητα και αυτό το βιβλίο. Ευκταία θα ήταν η μετάφρασή του στην ιταλική ή την αγγλική γλώσσα για την ταχύτερη και ευρύτερη διεθνή αξιοποίησή του.

Το βιβλίο βασίζεται εν πολλοίσι σε πρωτογενή έρευνα πηγών, αλλά κυρίως σε εξαντλητική ανάγνωση εκτενέστατης βιβλιογραφίας, που συγκεντρώνεται στις σ. 521-572. Με τις κριτικές, συνθετικές διαπιστώσεις, καθώς και υποδείξεις για τα κενά της έρευνας ή τις διαφορετικές προσεγγίσεις, η συγγραφέας βρίσκεται σε συνεχή διάλογο με τους πριν από αυτήν μελετητές των ειδικών και γενικών θεμάτων που καλείται να αντιμετωπίσει και υποβάλλει προτάσεις έρευνας για το μέλλον.

Από τη μεστή εισαγωγή της (σ. 17-50) είναι εμφανές ότι η συγγραφέας επιδιώκει, εκτός από τη συνθετική και κριτική σύνοψη και αποτύπωση των προβλημάτων που έχει θέσει ως στόχο για να ερευνήσει συγκριτικά, να αναδείξει και την πολλαπλότητα της εποχής την οποία εξετάζει. Η πολλαπλότητα εξηγείται από το χρονικό εύρος, από τη χρονική στιγμή κατάληψης περιοχών και της διάρκειας της επ' αυτών βενετικής κυριαρχίας, από το γεωγραφικά αποστασιοματικό των κτήσεων, από το γεωαικονομικό περιβάλλον με συνέπεια τη διαφοροποίηση της κοινωνικής δυναμι-

κής των κατοίκων και των διοικητών τους και την ανάδειξη καταστάσεων που θα οδηγήσουν στην εμφάνιση των «βενετοκρατιών» αντί «της» βενετοκρατίας. Ισχύει όπως και στην/στις τουρκοκρατία/-τίες η αποδοχή ορισμένων κοινών διαχρονικά παραμέτρων, αλλά ταυτόχρονα και η παραδοχή του διαφορετικού, που μας επιτρέπει τις συγκρίσεις αλλά πρέπει να μας αποτρέπει από τις γενικεύσεις. Αυτή η συγκρι-

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΒΕΝΕΤΙΑΣ - Αρ. 24

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΙΑ - ΛΑΛΑ

Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΣΤΙΚΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ
ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ
(13ος - 18ος αι.)

ΜΙΑ ΣΥΝΘΕΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

BENETIA 2004

τική ματιά με βαθειά γνώση και της τοπικής αλλά και της κεντρικής βενετικής ιστορίας αναδεικνύεται σε καθένα από τα επιμέρους κεφάλαια.

Τη συνοπτική εισαγωγή για τη δημογραφική και ιστορική εξέλιξη του βενετοκρατούμενου ελληνικού χώρου (σ. 17-21) ακολουθεί, στο εισαγωγικό κεφάλαιο, η ανάπτυξη των δύο πόλων περί τους οποίους θα κινηθεί στις ακόλουθες τέσσερις μεγάλες ενότητες. Επισημαίνοντας η συγγραφέας την πρόσδο ο αλλά και τις ελλείψεις

της έρευνας για το καίριο θέμα της «πόλης» και αναμένοντας μελέτες, που ή βρίσκονται σε εξέλιξη ή είναι ευκταίο να πραγματοποιηθούν, αναγκάζεται με τα ώς τώρα δεδομένα να ξεκινήσει τον διάλογο στις επόμενες σελίδες του βιβλίου της περί τη θέση της πόλης στον βενετοκρατούμενο χώρο. Καθώς το θέμα της, όπως συνοπτικά παρουσιάζει τα κύρια ερωτήματα (σ. 31-50), είναι οι «αστικές κοινότητες», αναγκάζεται να διαλογισθεί πάνω στα δυσδιάκριτα δρίσια της πόλης και τις συνεχείς αλληλεπιδράσεις με την ύπαιθρο χώρα. Οι «πόλεις προσέφεραν ευκαιρίες πλουτισμού και επέτρεψαν την ανάδυση νέων οξιών, αστικού χαρακτήρα» (σ. 31), έτσι ωστε εξετάζοντας η συγγραφέας την «ευγένεια» και την «αστικότητα» στη Δυτική Ευρώπη και ειδικότερα στη βενετική terraferma (σ. 31-40), προετοιμάζει τον αναγώντη για τους προβληματισμούς που θα αναπτύξει γύρω από τη μεταφορά ή τη διαμόρφωση των ομάδων που ενστερνίζονται νέα κοινωνικά ιδεώδη, τις μεταλλαγές που γνωρίζει το σώμα των ευγενών φεουδαρχικού τύπου και την ανάδειξη της νέου τύπου ευγένειας και του αστικού τρόπου ζωής στον πολυδιάστατο βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο. Οι τειχισμένες πόλεις, η πολεοδομική ανάπτυξή τους με σημείο αναφοράς το διοικητικό κέντρο, η δημογραφική αύξηση και η επέκταση προς τους «βιούργους» αναδεικνύουν τον «κάτοικο της πόλης» ως «ιδιαίτερο ανθρώπινο τύπο, με επίκτητα, αναγνωρίσιμα χαρακτηριστικά». Ως καίριο πρόβλημα προβάλλει ο διοικητικός ρόλος που απέκτησαν οι πλουτίσαντες και μέσα από τις αστικές διαδικασίες αλλά και από τις συχνά αλληλένδετες σχέσεις με την ύπαιθρο. Η εισαγωγή κλείνει (σ. 41-50) με την εξαιρετικά σφικτή, μεθοδολογική προσπάθεια ομαδοποίησης των αστικών κοινοτήτων στον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο διασαφηνίζεται η χρήση των όρων «αστική» (universitas-communitas, comunità-università, consiglio della comunità), «πολιτική» κοινότητα και κατ' αντιστοιχία των δρων «αστέρ» / «πολί-

της» / «αστικός». Οι αστικές κοινότητες, με έντονο σύνδεσμο προς τη Βενετία, ως θεσμικά αναγνωρισμένα συλλογικά όργανα, δημιουργούνται τάσεις συσπείρωσης και αποκλεισμού αλλά και ωθούσαν στην ανάγκη νέων ομάδων προς ένταξη στους κόλπους τους. Εντοπίζονται και ξεκαθαρίζονται τις αποχρώσεις, που συχνά έχουν οδηγήσει σε παρερμηνείς και εξαπλουστεύσεις, επιχειρεί, με κριτήριο την κοινωνική σύστασή τους και τη λειτουργική τους μορφή, την τυπολογία των κοινοτήτων με τις οποίες θα ασχοληθεί στη συνέχεια: α) κοινότητες αστικού χαρακτήρα ευγενών - φεουδαρχών, β) «ανοικτές» κοινότητες αστικού χαρακτήρα, 3) μεταβατικές κοινότητες, από τις ανοικτές κοινότητες αστικού χαρακτήρα στις κλειστές αστικές κοινότητες των πολιτών/ευγενών, 4) τις εξαρχής κλειστές αστικές κοινότητες των πολιτών της όψιμης βενετοκρατίας. Στην ομαδοποίηση λαμβάνεται υπόψη ο χρόνος ένταξης των περιοχών αυτών στη βενετική κυριαρχία, η γεωγραφική θέση τους, το βυζαντινό, λατινικό παρελθόν τους ή η ενδιάμεση οθωμανική πρακτική.

Στην πρώτη ενότητα, για τις κοινότητες αστικού χαρακτήρα ευγενών - φεουδαρχών (σ. 51-157), εξετάζει η συγγραφέας αναλυτικά, κατά πρώτον στην περίπτωση της Κρήτης, τη σταδιακή μετατροπή του φεουδαρχικού καθεστώτος «σε απλό παρακολούθημα μιας νέας, διακριτής κοινωνικής κατηγορίας, της "ευγένειας", με αστικά χαρακτηριστικά». Στην Κρήτη, με την πλέον μακρόχρονη βενετική παρουσία μετά από αυτή στα Ιόνια νησιά, η μετατροπή αυτή αποτυπώνεται στη μετεξέλιξη των συλλογικών οργάνων, από συμβούλια φεουδαρχών σε συμβούλια ευγενών. Από την αρχική στενή σχέση με την ύπαιθρο των πρώτων βενετών αποίκων φεουδαρχών και την ανάδειξη των κρητικών πόλεων ως πολιτικών κέντρων και βάσεων ελέγχου της «επικλινδυνής» υπαίθρου, αναδείχθηκε η διαμονή στην πόλη ως το επιθυμητό προνομιακό καθεστώς. Στις πόλεις αυτές μαρτυρούνται από τον 13ο αιώνα και οι bur-

genses «αστοί» με αποδοτικές αστικές δραστηριότητες, αλλά και ομάδες μικροεπαγγελματιών και τεχνιτών άλλων Δυτικών, Ελλήνων, Εβραίων, Αρμενών η διεκδίκηση νομικής αναγνώρισης από τη βενετική εξουσία ήταν το ζητούμενο, καθώς η Βενετία αναγνώριζε τους «πολίτες» (cives), τους «πιστούς τοῦ Κοινοῦ» (fideles communis), «κατοίκους» (habitatores) μη αυτόχθονες μόνιμα εγκατεστημένους στην Κρήτη. Προσωπική ελευθερία, φοροαπαλλαγές, εξαιρέσεις από αγγαρέες και προσωπικές στρατολογήσεις ή ναυτολογήσεις παράλληλα με την ποικιλή εμπορική ζωή διαφοροποιούσαν το αστικό από το αγροτικό τοπίο.

Η σ. με τρόπο εξαντλητικά προσεκτικό αναδεικνύει και προβάλλει τις αλλαγές που συμβαίνουν στην κοινωνία της Κρήτης, τις αποκαλύπτει μέσα από τις διαφοροποιήσεις εντός των συμβουλίων των φεουδαρχών και των Μείζονων Συμβουλίων της πρώιμης ήδη, εποχής ώς τα μέσα του 15ου αιώνα. Επισημαίνει ότι η σοβαρή πολιτική κρίση που προκλήθηκε κατά την «αποστασία του Αγίου Τίτου» (14ος αι., σ. 73-74) οδήγησε μέσα από έντονες κοινωνικές αναταράξεις σε νέα εποχή τη συλλογική οργάνωση στην Κρήτη, με συνέπεια την επαναρριθμέτηση του κοινωνικού τοπίου. Μέσα από τις κοινωνικές ζυμώσεις, την οργάνωση των «κλειστών κοινοτικών συμβουλίων» κορυφώθηκαν τα προβλήματα με τη θέσπιση της «κρητικής ευγένειας», την ένταξη των ελληνορθόδοξων στα τοπικά συμβούλια, την ανάδειξη πλούσιων και φτωχών ευγενών. Στηριζόμενη στις ώς τώρα έρευνες για τον ρόλο των οικογενειών, επισημαίνοντας ότι πολλά αναμένονται ακόμη για το θέμα, τονίζει τα φαινόμενα των ενδογαμιών, επιγαμιών, μικτών γάμων που αναδεικνύουν τις εντάσεις σε επίπεδο νομής της εξουσίας αλλά και κοινωνικών ανακατατάξεων. Τα τοπικά συμβούλια των κοινοτήτων από το τέλος του 16ου αιώνα δεν απέκτησαν τη δύναμη των πρώτων Μείζονων Συμβουλίων, περιοριζόμενα στην οργάνωση «πρεσβειών» —διαύλων ε-

πικοινωνίας με την κεντρική διοίκηση— και την άσκηση ἀμεσης ἡ ἐμμεσης τοπικής διοίκησης. Η συγκεντρωτική ανάλυση της βενετικής και τοπικής διοίκησης, της αντιπαράθεσης και αλληλοσυμπλήρωσής τους στο διοικητικό σύστημα της Κρήτης, η συστηματική παρουσίαση του διορισμού και των δικαιοδοσιών των διαφόρων αξιωματούχων (σ. 103-121) ολοκληρώνουν την εικόνα του ενίστε δαιδαλώδους αλλά μετεξελισσόμενου, με βάση τις νέες κοινωνικοοικονομικές καταστάσεις και αξιώσεις της τοπικής κοινωνίας, διοικητικού συστήματος. Τα κοινωνικά σώματα των πολιτών (cittadini), του λαού (popolo) και οι αστικές ή περιθωριακές εντός της πόλης δικαιοδοσίες τους ή οι προσπάθειες ανάδειξής τους παρουσιάζονται συνθετικά (σ. 123-127), έτσι ώστε η «πολυμέτωπη αντιπαλότητα» (σ. 128), που αποτυπώνεται διαχρονικά στα κοινοτικά/αστικά συμβούλια, οδηγεί στη «λύση του δράματος» με τον μεγάλο Κρητικό Πόλεμο του 17ου αιώνα και τη μετανάστευση των δύο ομάδων ευγενών προς τη Βενετία και τα Ιόνια νησιά.

Το βυζαντινό αλλά προ παντός το μαρόχρονο φεουδαρχικό λατινικό παρελθόν και το σύντομο, αναλογικά, της βενετικής κυριαρχίας στο άλλο μεσογειακό νησί την Κύπρο, μαζί με την ισχυρή θέση της ελληνορθόδοξης εκκλησίας, των λαϊκών στρωμάτων των πόλεων/οικισμών, ο μεγάλος αριθμός αγροτών και η άρνηση βενετών πατρικίων να μετεγκατασταθούν στο νησί στάθηκαν αναστατικό εμπόδιο για τη συγκρότηση «κυπριακής» ευγένειας, κατά το παράδειγμα της «κρητικής». Η κατάκτηση του αστικού προνομίου από τις κυπριακές πόλεις αποδείχθηκε περίπλοκη διαδικασία, με αποτέλεσμα τη διάκρισή τους σε πρώτης και δεύτερης κατηγορίας και τους μεταξύ τους ανταγωνισμούς. Η ύπαρξη ευγενών χωρίς φέουδα, καθώς και η ανάδειξη πλούσιων εμπόρων στην υπέρτερη θέση (σ. 146) της ιδιότητας των μελών των κοινοτικών συμβουλίων, απόμων δηλαδή με αστικά προσόντα όχι απαραίτητα

και ευγενών, οδήγησε στη συγκρότηση διοικητικών σωμάτων περισσότερο «ανοικτών» σε σύγκριση με τα αντίστοιχα κρητικά. Η ανάδειξη του καινοφανούς «συμβουλίου του λαού», που περιλάμβανε όλα τα επαγγελματικά σωματεία, οι κοινωνικές αντιθέσεις αποτυπούμενες και στις μορφές οργάνωσης, είχαν ως συνέπεια την ανάπτυξη της ισχυρής ελληνορθόδοξης κυριακής συνείδησης με κυρίαρχη την ελληνική (σ. 156).

Αν η Κρήτη και η Κύπρος αποτελούσαν ενιαίο παρά την ποικιλία τους γεωγραφικό σύνολο, δεν συμβαίνει το ίδιο με τις υπό εξέταση «ανοικτές κοινότητες του αστικού χώρου» της δεύτερης μεγάλης ενότητας (σ. 159-253). Περιλαμβάνονται εδώ τα κοινοτικά δργανα των βενετοκρατούμενων ελληνικών περιοχών και πόλεων (Μεθώνης, Κορώνης, Πτελεού, Ναυπλίου, Άργους, Εύβοιας —της μεγαλύτερης χωρογραφικά περιοχής—, Τήνου, Ναυπάκτου, Θεσσαλονίκης, Βόρειων Σποράδων, Μονεμβασίας, Λήμουν, εν μέρει Αθήνας, Κυκλαδών, Πάτρας, Αίγινας) με ποικίλα χαρακτηριστικά ως προς τη γεωγραφική θέση και την έκταση, τον χρόνο και τον τρόπο ένταξης στη βενετική επικράτεια, και συχνά την ύπαρξη, πλην του βυζαντινού παρελθόντος, της λατινικής ή οθωμανικής κυριαρχίας ή πάντως την άμεση γειτνίαση με τις οθωμανικές κτήσεις, σε πολλές από τις περιπτώσεις. Η τελευταία παράμετρος ανήγαγε αρκετές από τις κτήσεις αυτές σε νησίδες εξόδου ή έμμεσης εκμετάλλευσης ή τουλάχιστον επιδίωξης για την έμμεση οικονομική διαχείριση της οθωμανικής ενδοχώρας από τις βενετικές αρχές των πόλεων-κάστρων που βρίσκονταν σε καλιριες γεωικονομικά θέσεις. Ο προσανατολισμός προς τη θάλασσα, καθώς οι περισσότερες κτήσεις ήταν ή νησιά ή λιμάνια, και συνεπώς η σημασία του εμπορίου αναδεικνύουν ισχυρά οικονομικούς πολίτες. Η άμεση γειτνίαση με την ενδοχώρα οδηγούσε επίτης και στην αμεσότερη επικοινωνία των ντόπιων πληθυσμών, υπό οθωμανική ή βενετική κυριαρχία, με συνέπεια τις συμ-

μαχίες, την επιδίωξη κοινών συμφερόντων ή τους ανταγωνισμούς αλλά και την ανάδειξη ισχυρών οικονομικά τοπικών ομάδων πληθυσμού που επεδίωκαν την ένταξή τους στα κοινοτικά συμβούλια των πόλεων. Κοινή συνισταμένη είναι η διοίκηση των περιοχών αυτών με αντιπροσωπευτικά σώματα χωρίς θεσμοθετημένους αποκλεισμούς. Σε κάποιες από τις περιοχές, όπως στο παράδειγμα της Τήνου κ.α., παρατηρείται ο συγκερασμός ανοικτής αστικής κοινότητας και ισχυρών ντόπιων αγροτικών πληθυσμών, οργανωμένων και αυτών σε κοινότητες με επικοινωνία και συνάφεια παρά τις αντιθέσεις. Ο επιμερισμός σε μικρά φέουδα ευνοεί ενίστε τη συνύπαρξη ατόμων, αλλά και λατινικής και ορθόδοξης εκκλησίας.

Με την εξέταση της οργάνωσης των Κυθήρων (σ. 256-273) περνά η συγγραφέας στη θεώρηση της κοινοτικής διαμόρφωσης των νησιών του Ιονίου (Κέρκυρας, Ζακύνθου, Κεφαλονιάς, σ. 273-425). Απαντά εδώ το φαινόμενο, αλλού σαφέστερο αλλού λιγότερο σαφές, της εξέλιξης από τις ανοικτές αστικές στις κλειστές κοινότητες ευγενών/πολιτών. Τα Κύθηρα, με την απουσία ουσιαστικά σημαντικών πόλεων, εμφανίζουν ήδη από το 16ο αιώνα οργανωμένο καταστατικό συγκροτημένης αστικής κοινότητας, αλλά και μορφές συλλογικής οργάνωσης στις αγροτικές κοινότητες. Οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις αποτυπώνονται στις σύνθετες «αστικοαγροτικού» χαρακτήρα συγκρούσεις του 18ου αιώνα (σ. 272).

Από τα νησιά του Ιονίου, στην Κέρκυρα το μακρό φεουδαρχικό, λατινικό παρελθόν της επέτρεπε τη διατήρηση ή αναπροσαρμογή των κοινωνικών-διοικητικών, αστικών δομών που καταρχήν βασίζονταν στη φεουδαρχία. Οι ισχυροποιούμενες τοπικές οικονομικές δυνάμεις, η φεουδαρχική οργάνωση και οι αντιπαραθέσεις ντόπιων Ελλήνων αλλά και βενετών εκπροσώπων της διοίκησης, και κυρίως οι σχέσεις της σημαντικής πόλης της Κέρκυρας με την πλουτοπαραγωγό ύπαιθρο οδήγη-

σαν στο σταδιακό κλείσιμο των αρχικά ανοικτών κοινοτικών σχηματισμών, την παγίωση σαφούς τάξης ευγενών-φεουδαρχών αλλά και την ανάδειξη αστών-ευγενών. Στην Κέρκυρα δεν ήταν το ανήκειν στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις που συνεπαγόταν την ένταξη στο αστικό Κουνοτικό Συμβούλιο και τα ανώτατα διοικητικά αξιώματα, αλλά η δυνατότητα μεγάλου αριθμού κατοίκων για την πρόσβαση στη διοίκηση και την απόκτηση αξιωμάτων και τίτλων ευγενείας, άρα και την ένταξη στα κοινοτικά συμβούλια. Είναι μια ώσπαση παρελθόντος και συνεχούς παρόντος, μια διαρκής αναπροσαρμογή, παρά τις υποβόσκουσες αντιθέσεις ποπολάρων. Στην Κέρκυρα αναδεικνύεται ο ρόλος της συνέχειας των ισχυρών οικογενειών διαχρονικά και ο καθαρός χαρακτήρας της πόλης, τόσο στην αρχιτεκτονική όσο και στην πολεοδομία της.

Με το παράδειγμα της Κέρκυρας μοιάζει η εξέλιξη από τις ανοικτές κοινότητες (15ου - 16ου αιώνα) προς το κλειστό αριθμητικά και ταξικά κοινοτικό συμβούλιο (τέλος 17ου - 18ος αι.) στη Ζάκυνθο, εξέλιξη που πέρασε μέσα από τις οποίες ανακατατάξεις από τις οποίες αναδύθηκαν πλην των ευγενών οι λοιπές κοινωνικές ομάδες της πόλης που εκτεινόταν στο κάστρο αλλά και στο δυναμικό *borgo* δίπλα στη θάλασσα, με τους ισχυρούς δεσμούς προς την εύφορη αγροτική ύπαιθρο —ιδίως μετά την ανάπτυξη της καλλιέργειας της σταφίδας— με τα συχνά κύματα προσφύγων μετά τους βενετούρωκινούς πολέμους, και κυρίως με τον προσανατολισμό του κοινοτικού σώματος προς τη βενετική διοίκηση. Η ένταξη ή δχι του ατόμου στην κοινότητα αποτέλεσε τη βασική παράμετρο των κοινωνικών προσδιορισμών (σ. 375). Δημιουργήθηκε έτσι το πιο περιχαρακωμένο κοινοτικό σύστημα του βενετοκρατούμενου ελληνικού χώρου. Η αύξηση της ισχύος των ζακυνθινών πολιτών σε συλλογικό και ατομικό επίπεδο γινόταν εφικτή μέσα από σκληρές κοινωνικές συγκρούσεις, με ανταγωνισμό οικογενειών. Από ανάλογες δια-

δικασίες προέκυψε το σώμα των ποπολάρων, διαμορφώθηκε η τάξη των «αστικών» (*civili*) και ενισχύθηκε η αντίθεση προς τα κατώτερα στρώματα. Το «Ρεμπελό των ποπολάρων» και άλλες μικρότερες κοινωνικές συγκρούσεις είναι ακριβώς που δίνουν στη ζακυνθινή κοινότητα το προβάδισμα στις κοινωνικές ανακατατάξεις.

Η περίπτωση της Κεφαλονιάς (σ. 380-422) αναδεικνύεται ως το ακραίο παράδειγμα σχηματισμού, μετασχηματισμού των «αστικών» τάξεων. Η σ., έχοντας υπόψη της την ευρεία σχετική θεωρητική ουζήτηση περί τις έννοιες του αστού, αστικότητας κλπ. και τις ποικίλες παραλλαγές από τόπο σε τόπο και χρόνο, κρατά κριτική θέση απέναντι στη «μυθοποιημένη περίπτωση της δημοκρατικής, φιλελύθερης Κεφαλονιάς» ανατρέποντας πολλά απλουστευτικά έτοιμα σχήματα. Η εξέταση της εξέλιξης των κοινοτικών σχηματισμών στο νησί, από το 16ο ώς το τέλος του 18ου αιώνα αποδεικνύει την άμεση διαπλεκόμενη σχέση υπαίθρου και πόλης και των αντίστοιχων ισχυρών οικογενειών, που οδηγούνταν σε αλλεπάλληλες έντονες αντιπαραθέσεις και εξοντωτικούς εμφυλίους. Η φυσικογεωγραφική διαμόρφωση του νησιού, ο ερχομός προσφύγων από τις θωμανικές αλλά και βενετοκρατούμενες επαρχίες, οι έντονες αγροτοκτηνοτροφικές αλλά και ναυτιλιακές ενασχολήσεις, το λαθρεμπόριο δεν επέτρεπαν την ανάδειξη πόλεων ως ισχυρών κέντρων, που και όταν αυτά, από τα τέλη του 16ου αιώνα άρχισαν να αναπτύσσονται, δεν έπαυσαν ν' αποτελούν παρά έμμεσα, μόνο, τα κέντρα αποφάσεων, και η συμμετοχή στην αστική κοινότητα δεν αποτελούσε τον ουσιώδη συντελεστή κοινωνικής ταυτότητας.

Η όψιμη βενετική κατοχή της Λευκάδας (1684-1797, πλην 1715-1716) (σ. 428-454), η στρατηγική της θέση, το γεωφυσικό, ορεινό της περιβάλλον, η σύνθεση του πληθυσμού με πολλούς πρόσφυγες, κυρίως τον 18ο αιώνα, από την απέναντι ηπειρωτική χώρα αλλά και τα νησιά, οδη-

γούσαν σε άμεση διαπλοκή του αγροτικού και αστικού χώρου στο κοινωνικό πεδίο που επέδρασε και στη σχέση της πόλης με το κοινωνικό σύστημα. Η εξελικτική πορεία από το κλειστό κοινωνικό σύστημα του 1685 στην ουσιαστικά ανοικτή κοινότητα της ίδιας βενετοκρατίας, παρόλο που και τα δύο συστήματα δεν λειτούργησαν καθαρά, και το γεγονός ότι η απόκτηση της κοινωνικής/αστικής ιδιότητας γινόταν αντικείμενο οικονομικών συναλλαγών με προβάδισμα ισχυρών οικογενειών (σ. 447-448, 454), πείθει τη συγγραφέα για τη μη επιβεβαίωση των ισχυρισμών για την εγκαθίδρυση «δημοκρατικού πολιτεύματος» στο νησί, παρά τη δυνητική πρόσβαση των κατοίκων στο κοινωνικό σώμα με βάση τον πλούτο και όχι με τα απαγορευτικά αστικά κριτήρια των άλλων κοινοτήτων (σ. 453).

Οι προσωρινές ή μικρής διάρκειας η-πειρωτικές κτήσεις στις ζήθες του Ιονίου (Πάργα, Πρέβεζα, Βόνιτσα) υπακούουν στους κανόνες συνέχειας από την οθωμανοκρατία, την προσπάθεια υιοθέτησης —από το ενδιαφέρον ισχυρών οικογενειών και του βενετικού κράτους— κλειστών συστημάτων των απέναντι νησιών, αλλά, καθώς συνήθως η οικονομία παρέμενε κυρίως αγροτική (Βόνιτσα) ή πάντως με έμφαση και στην αγροτική οικονομία, και στις τρεις περιπτώσεις η σύσταση της κοινότητας δεν δημιουργήσει νέα κοινωνική τάξη.

Καθοριστικός παράγοντας για τα προβλήματα που ανέκυψαν στην περίπτωση της Πελοποννήσου (σ. 455-500) αποτέλεσαν η εκκλησία, η κατάκτηση χωρίς προηγούμενο μακρό βενετικό σχεδιασμό, η σημασία της μακρόχρονης οθωμανικής διοίκησης, ιδιαίτερα η ύπαρξη αγροτικών κοινοτήτων με επικεφαλής γέροντες ή προκρίτους, που αποτέλεσαν τους συνομιλητές των Βενετών κατά την προετοιμασία της εισβολής και συνέχισαν να υφίστανται και κατά τη δεύτερη βενετοκρατία. Η «αστική» κοινότητα με συμβούλια που έδρευαν στα αστικά κέντρα υπήρξε καινοφανής θεσμός της περιόδου. Ο θεσμός των κοινο-

τήτων στην Πελοπόννησο σε άμεση διαπλοκή της «πόλης» και των «αστικών» στρωμάτων της ντόπιας κοινωνίας συνίστατο ουσιαστικά σε «μεταφύτευση» ενός διαφορετικού κοινωνικού προτύπου, αυτού της κλειστής κοινότητας, στην οποία επεδίωκαν να συμμετέχουν φιλοβενετικές ισχυρές οικογένειες, κυρίως γαιοκτήμονες αλλά και μερικοί έμποροι. Οι εξέχουσες, οικονομικά κυρίως, οικογενειακές ομάδες και η στρατηγική θέση αρκετών οικισμών, ιδίως με προσανατολισμό τη θάλασσα, ανέβασε μόλις σε λίγα χρόνια, κατ' αντίθεση προς άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές, σε 16 τον αριθμό των πόλεων, που όμως η αστική μορφή τους παρέμεινε ατελής. Το οθωμανικό παρελθόν, οι εποικισμοί, οι βαριές φορολογήσεις και αγγαρείς προς τον ντόπιο πληθυσμό και οι αντιθέσεις οδήγησαν γρήγορα σε τριβές. Η κοινωνική κατηγορία της «αστικότητας» στους αγροτικούς χρακτήρα αστικούς οικισμούς της Πελοποννήσου είναι δύσκολο να προσδιοριστεί. Η επίκληση της εντοπιότητας, με βάση την οικογενειακή αρχαιότητα, ήταν μία παράμετρος που αναδείκνυε τον ρόλο της οικογένειας ως ισχυρό παράγοντα. Κατά τούτο η εργασία έχει πολλά να προσφέρει και στην ιστορία των οικογενειακών δομών γενικότερα, τομέας που εξελίσσεται και στην ελληνική ιστοριογραφία τα τελευταία χρόνια.

Όπως τονίσθηκε και στην αρχή αυτής της παρουσίασης, η ογκώδης αυτή συνθετική εργασία, γραμμένη μάλιστα με εξαιρετικά ακριβολόγο, προσεγμένο ύφος και ζυγισμένη επιχειρηματολογία θα συμβάλλει και στην αναζήτηση συνεχειών ή τομών και στην εξέταση της ιστορίας του κοινωνικού φαινομένου σε περιοχές που πέρασαν από τη βενετοκρατία στην τουρκοκρατία, σε σύγκριση του κοινωνικού φαινομένου ανάμεσα σε περιοχές που δεν γρήγορισαν τουρκοκρατία αλλά και σε κοινότητες της διασποράς. Μια πρώτη τέτοια απόπειρα αποτέλεσε το ερευνητικό πρόγραμμα με τίτλο Ελληνικές Κοινότητες και Ευρωπαϊκός Κόσμος (13ος - 19ος αι.). Μορφές

αυτοδιοίκησης, κοινωνική οργάνωση, συγκρότηση ταυτότητων, που πραγματοποιήθηκε στον Τομέα Ιστορίας του Τμήματος

Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών στο πλαίσιο του προγράμματος ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ ΙΙ.

ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Μαρία Παπαθανασίου, Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο. Παιδιά και παιδική ηλικία στο Κροκούλειο Δωρείας τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς αρ. 38, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2003, 387 σ.

Ευχαριστώ τον Σύλλογο Κροκούλεων για την πρόσκλησή του να είμαι ανάμεσα στους ομιλητές στη σημερινή παρουσίαση.* Με χαρά αποδέχθηκα την πρόσκληση, γιατί όπως ίσως κάποιοι γνωρίζετε παράστεκα στην έρευνα, τη γραφή και την εκτύπωση αυτού του σημαντικού βιβλίου με την ιδιότητα του μέλους της Επιτροπής του Ιστορικού Αρχείου Ελληνικής Νεολαίας της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, που ανάθεσε την έρευνα για τη συγγραφή του και το τύπωσε στη σειρά του.

Δύο λόγια για το ΙΑΕΝ, όπως συνήθισαμε στην επιστημονική κοινότητα 21 χρόνια τώρα να αποκαλούμε αυτό το ερευνητικό και εκδοτικό πρόγραμμα, θα είναι νομίζω αρκετά για να καταλάβουμε γιατί του βιβλίου αυτού η συγγραφή ενθαρρύνθηκε από αυτό τον φορέα και τελικά συγκαταριθμήθηκε στις εκδόσεις του.

Πρόκειται για ένα ερευνητικό πρόγραμμα ιστορίας της νεολαίας που ιδρύθηκε το 1982 από το Υψηλούργειο, αργότερα Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς και η ματούλησή του ανατέθηκε το 1983 στους ιστορικούς Σπύρο Ασδραχά, Γιάννη Γιαννουλόπουλο, τον αλησμόνητο Φίλιππο Ηλιού και σ' εμένα που ανέλαβα και την εκπροσώπη-

ση της Επιτροπής. Καταλήξαμε στην πρόταση ότι ερευνώντας τους μηχανισμούς που καθόριζαν τις σχέσεις των νέων γενεών με τα δημογραφικά, οικονομικά, κοινωνικά, πολιτισμικά και ψυχολογικά συστήματα μέσα στο χρόνο, θα μπορούσαμε να φθάσουμε πιο κοντά στην ιστορική διάσταση της έννοιας «νεολαία» και συγχρόνως να συνεισφέρουμε στον προσδιορισμό της ταυτότητας της νεολαίας ως ιστορικής κατηγορίας. Συντάξαμε το προγραμματικό πλαίσιο του ΙΑΕΝ με τους στόχους του ερευνητικού προγράμματος και το θεωρητικό του πλαίσιο. Δεν ήταν ένα πλήρες θεματολόγιο ιστορίας της νεολαίας αλλά ερευνητικοί στόχοι που συνδύαζαν στη χάραξή της τα μεγάλα ιστοριογραφικά αιτούμενα με τις επιστημονικές διαθεσιμότητες στο σύνολο των καταξιωμένων ερευνητών και κυρίως των νέων.

Σ' αυτό το «καταστατικό» κείμενο του ΙΑΕΝ υπήρχε και «δείγμα θεματολογίας ερευνών» όπου αναγράφεται στην ενότητα «Οικογένεια και νεολαία»: «Ανατροφή των παιδιών και κοινωνική προσαρμογή: συνέχειες και ανατροπές» ενώ στα εξεταζόμενα θέματα της ενότητας «εργασία» αναγράφεται: «Οι απλήρωτοι βοηθοί της ελληνικής οικοτεγχίας». Σ' αυτή τη θεματολογία μπόρεσε να ενταχτεί η πρόταση έρευνας της Μαρίας Παπαθανασίου και οι θεωρητικές αναζητήσεις της θα μπορούσαν να συσχετιστούν με μια παράγραφο του ίδιου προγράμματος του ΙΑΕΝ:

* Ομιλία στην εκδήλωση που οργανώθηκε στο Πνευματικό Κέντρο Ρουμελιών στις 22-5-2005. Ο άλλος ομιλητής ήταν ο τ. Σύμβουλος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου κ. Κώστας Χάρης.